

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK BAĞLAMINDA BAZI EKŞİZ TAMLAMA ÖRNEKLERİ

Öz: Kelime grupları üzerine yapılan çalışmalarda veya dil bilgisi çalışmalarının bu konu hakkında bilgi verdiği kısımlarda genellikle görüş farklılıkları olan konulardan biri *eksiz tamlama* konusudur. Klasik dil bilgisi metotlarından faydalanılarak hazırlanan çalışmalarda tamlayan ve tamlanan kısımlardan oluşan isim tamlamaları belirtili ve belirtisiz olarak iki şekilde ele alınmıştır. Belirtisiz isim tamlamasında ilk unsur ilgi, ikinci unsur ise iyelik eki alır. Belirtisiz isim tamlamasında ilk unsur ek almazken ikinci unsur iyelik eki alır. İsim tamlamalarının üçüncü bir türü olarak karşılaşılan *eksiz tamlama* yapılarında ise iki isim arka arkaya gelerek eksiz bir biçimde birbirleriyle bağlanır. İsim cinsinden olan ilk kelime, ikinci kelimeye eksiz bağlandığı için araştırmacılar bu kelime grubu türünü hem isimlendirirken hem de kategorize ederken genellikle ayrı düşmüşlerdir. İsim tamlamasının tamlayan ve tamlanan kısımlarının ek almaması dolayısıyla ortaya çıkan eksiz dizimlerin isim tamlamasının üçüncü bir türü olabileceği yahut doğrudan sıfat tamlaması olması gerektiği şeklinde görüşler ortaya koyulmuştur. Bazı araştırmacılar konuyu kalıplaşma, bazıları kısaltma olarak değerlendiren, bazıları da bu yapıların yabancı dillerden dilimize bir çeşit uyarlama olarak geçtiğini kabul etmişlerdir. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tesadüf edilen benzer yapılar üzerinde durulacak ve tespit edilen örneklerin yapısı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Eksiz Tamlama, Sıfat Tamlaması.

Non-suffix Word Groups in the Context of *Dîvânu Lugâti't-Türk* Example

Abstract: One of the issues generally not agreed upon in studies on word groups is “non-suffix word groups”. In studies prepared using classical grammar methods, noun phrases consisting of two elements have been handled in definite and indefinite ways. In the definite noun phrase, the first element takes the genitive suffix, and the second element takes the possessive suffix. In the indefinite noun phrase, the first element does not take a suffix, while the second takes a possessive suffix. In non-suffix noun phrase structures, which are the third type of noun phrases, two nouns come one after the other and are connected without an affix. Since the first word of the noun type is connected to the second word without a suffix, researchers often differed in both naming and categorizing this type of word group. In this context, opinions have been put forward that the non-suffix sequences that arise because the first and second parts of the noun phrase do not take suffixes may be a third type of noun phrase or that they should be direct adjective phrases. Some researchers have accepted the subject as a stereotype, some as an abbreviation, and some as a kind of adaptation of foreign languages to our language. In this study, we will focus on similar structures found in *Dîvânu Lugâti't-Türk* and try to evaluate the structure of the identified examples.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Non-Suffix Word Groups, Adjective Phrase.

TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazarlar Corresponding Authors

Dr. Öğr. Üyesi
Aslı ZENGİN

İstanbul Üni.
Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

asluygun@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0892-9880

Gönderim Tarihi

Received
03.04.2024

Kabul Tarihi

Accepted
14.05.2024

Atf

Citation

Zengin, Aslı. “Dîvânu Lugâti't-Türk Bağlamında Bazı Eksiz Tamlama Örnekleri.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 209-228.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Temel fonksiyonu insanlar arasında iletişimi sağlamak olan dil, esasında kelimeler vasıtasıyla kurulan cümleler sayesinde bu fonksiyonunu yerine getirebilmektedir. Ancak insan iletişimde bazen tek tek kelimelerle ifade edemediğini daha büyük dil birlikleri vasıtasıyla anlatma gayreti içerisine girer. Bu gayret neticesinde kelime grupları meydana gelir.

Kelime grubu çalışmalarının bir parçasını oluşturan isim tamlamaları, tamlayan ve tamlanan iki unsurdan oluşur. Şekil bakımından tamlayan unsurun ilgi hâli ekini aldığı, tamlanan unsurun iyelik ekini aldığı kelime grubu yapıları belirtili isim tamlaması olarak adlandırılır. İlgi hâli ekinin bulunmadığı durumlarda ise yapı belirtisiz isim tamlamasıdır. Her iki unsur da ek almamış ve isim tamlaması olarak değerlendirilmiş olan bazı yapılar kelime grubu çalışmalarında *eksiz, takısız, morfemsiz...* vb. şekillerde adlandırılmıştır. Çalışmamız boyunca bu tarzda yapılar *eksiz tamlama* olarak adlandırılacaktır.

Tokyürek ve Pekacar'a göre Türkçedeki *eksiz tamlamanın* varlığı iki sebebe bağlı olabilir: 1. Bu tarz yapılar Eski Türkçede ve öncesinde Çuvaşça ve Moğolcada yaygın olarak kullanılmıştır. Bu da *eksiz ad tamlaması* yapısının eskiliğini gösterir. Tokyürek ve Pekacar'a göre *Türük kagan* "Türk kağanı, Türk kağanlığı", *Tavgaç bodun* "Çin milleti", *Türk bodunu* "Türk milleti", *takıgu yıl* "tavuk yılı", *takıgu yılı* "tavuk yılı" gibi yapıların iyelik ekli ve *eksiz biçimde* kullanımları *eksiz tamlamaların* varlığının bir ispatıdır. 2. Dildeki *en az çaba* ve *anlaşılabilirlik* kaynaklı çeşitli görevli öğelerin aşınması, düşmesi veya işaretsiz kalması sonucu böyle yapılar ortaya çıkmış olabilir (33).

Bu çalışma kapsamında *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te tespit edilen bazı *eksiz tamlama* yapıları ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır. *DLT'*de tespit edilen *eksiz tamlama* yapıları Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve gerekli görüldüğü yerlerde Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dil devrelerinde de tanıklanmaya çalışılacaktır. Tespit edilen örnekler *DLT'*ün Atalay, Dankoff, Ercilasun ve Akkoyunlu ile Kaçalın yayınlarında yer aldığı şekilleri de sunularak ele alınacaktır. Ayrıca etimoloji sözlükleri ve çeşitli makaleler, tezler ve kitaplarla da örneklerle izah getirilmeye çalışılacaktır.

Eserde sekiz adet örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerden yedisinde tamlayan ve tamlanan unsurlar arasında benzerlik ilgisi olduğu tespit edilmiştir. Bir örnekte ise ham madde - nesne ilgisi bulunmaktadır. *DLT'*de tespit edilen *badram yér, böñ kişi, bürge kişi, et yér, eyegü yér, çart ér,*

ülker çerig tamlamalarından *bürge kişi* ve *kart ér* yapılarında benzerlik ilgisi doğrudan Kaşgarlı Mahmut tarafından belirtilmiştir. Diğer benzerlik ilgileri de kaynaklar ışığında tarafımızca izah edilmeye çalışılacaktır.

Kelime grubu çalışmalarının temel meselelerinden biri olan *eksiz tamlama* konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Bu durum dil bilgisi çalışmalarının kelime grubu kısımlarında ve doğrudan kelime grupları üzerine hazırlanmış kitaplarda, tezlerde, makalelerde gerek konunun farklı şekillerde kategorize edilmesinden gerekse de farklı terim tercihlerinden anlaşılmaktadır. *Eksiz tamlama* türü üzerine görüş beyan edenler genellikle üç tip örnek üzerinden konuyu ele alıp incelemişlerdir. Örneklemelerden bir kısmı *Kadıköy*, *Pamukkale*, *Çanakkale* gibi onomastik adlandırmalardan yola çıkılarak izah edilmeye çalışılmıştır ki burada Eski Türkçedeki *Ötüken Yış* örneği etkili olmuştur. Örneklemelerin bazıları *demir kapı*, *yün kazak*, *bakır tencere* gibi ham madde ile o ham maddeden yapılan nesne arasında kurulan ilgiye dayalı tamlamalardan seçilmiştir. Bazı örneklemeler ise *Pera Palas*, *Deniz Otel*, *Başak Sigorta* gibi kuruluş ve firma isimlerinden kurulu yapılara dayanmaktadır. Konuyla ilgilenenler ya bu üç tür örnekten birini seçerek değerlendirmeye gitmişler ya da bu örneklemelerin tümünü ele alıp değerlendirmişlerdir. Mayzel (İnan 293-295'ten) ve Hatipoğlu (18-20) ise bu saydıklarımızın dışında kalan çeşitli ilgilerle kurulmuş *eksiz tamlama* yapılarına da dikkat çekmişlerdir. Araştırmacıların bu türden yapıları değerlendirışı örneklemelerden bağımsız, genel olarak tasnife tabi tutulursa şunları söylemek mümkün olur: 1. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları isim tamlamasının üçüncü bir türü olarak kabul edenler 2. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları kısaltma grubu kabul edenler 3. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları Türkçenin yapısına aykırı, yanlış veya yabancı dillerden girmiş yapılar olarak kabul edenler. 4. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları sıfat tamlaması olarak kabul edenler. Terim tercihleri noktasından bu yapılar incelendiğinde şu terimlere rastlanmıştır: 1. Morfemsiz izafet 2. Takısız Tamlama 3. Takısız Ad /İsim Tamlaması 4. Eksiz Tamlama 5. Sıfat Tamlaması.

İncelemenin öncesinde *eksiz tamlama* kapsamında daha önce yapılmış çalışmalar ele alınıp kısa bir literatür taramasına yer verilecektir.

1. *Eksiz Tamlama* Üzerine Ortaya Konan Görüşler

1.1. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları isim tamlamasının üçüncü bir türü olarak kabul edenler

DLT'de tespit edilen ve *eksiz tamlama* olduğu düşünülen yapıları destekler mahiyette karşımıza çıkan görüşler şu şekildedir:

Emre, Mayzel, Hatipoğlu, Gencan, Kerimoğlu, Tokyürek ve Pekacar *eksiz tamlama* türündeki yapıları isim tamlamasının üçüncü bir türü

(eksiz tamlama) olarak kabul eden isimlerdendir. Bu isimlerin verdiği örnekleri iki kategoride değerlendirmek mümkündür: Ham madde – nesne ilgisiyle kurulanlar ve benzerlik ilgisiyle kurulanlar.

Tamlayan ve tamlanan unsurları herhangi bir ek almadan oluşturulan bu kelime gruplarını *eksiz tamlama* olarak kabul edenlerin genel çıkış noktası tamlamanın her iki unsurunun da isim türünden birer kelime olması ve bu kelimelerin dilin herhangi bir devresinde sıfatlaşmamış olmasıdır.

Ham madde – nesne ilgisiyle kurulan *eksiz tamlamalar* ile ilgili ortaya konulan görüşler şu şekildedir:

Emre “Üçüncü nevi’ izafet denilen terkipler, hakikatte, birinci ismi sıfat rolünde yapılmış terkiplerdir.” der (192). Emre *taş köprü, demir köprü, yün çorap...* gibi örnekleri (192); Gencan, *demir çubuk, bakır kap, mermer saray, kerpiç duvar, bakır mangal* gibi örnekleri (184-196) bu bağlamda değerlendirirler.

Benzerlik ilgisiyle kurulan *eksiz tamlamalar* ile ilgili ortaya konulan görüşler şu şekildedir:

Mayzel *Türk Dilinde İzafet* başlıklı doktora tezinde ad tamlamasını S_1+M_1 (birinci nevi izafet, tayinli izafet), S_0+M_1 (tayinsiz izafet), S_0+M_0 (morfemsiz izafet) olarak üç şekilde ele alır. Mayzel çalışmasında Türkçedeki S_0+M_0 yapısıyla kurulabilecek dokuz tamlama yapısı olduğunu belirtir. Mayzel’e göre ikinci unsurun karşılaştırma objektini ifade ettiği biçimler *eşek oğlan, aslan asker...* gibi ilk unsurun hayvan veya var olduğu düşünülen canlılar, ikinci unsur bunların bir özelliğine benzerlik ilgisiyle sahip olanı ifade ettiği biçimler ve *gül yanak, kiraz dudak...* gibi ilk unsurun bir şeyi, ikinci unsurun insan vücudundan bir parçayı ettiği biçimler morfemsiz izafet yapısındadır (İnan 293-295’ten). Mayzel’in morfemsiz izafet dizilimine verdiği *eşek oğlan, aslan asker...* gibi örnekler, *DLT*’de tespit edilen örneklerin büyük bir kısmını destekler mahiyettedir. Zira tamlayan durumunda olan *eşek* ve *aslan* kelimeleriyle tamlanan durumunda olan *oğlan* ve *asker* kelimeleri arasında bir veya birden fazla benzerlik ilgisi kurulduğu anlaşılmaktadır. Yine *gül yanak* ve *kiraz dudak* renk bakımından benzerlik ilgisi barındıran örneklerdir.

Hatipoğlu, bu tür tamlamaları “*Takısız Tamlama*” başlığı altında inceler. Tamlamaların oluşturduğu anlam ilgisini ön plana alan Hatipoğlu’na göre tamlayanın tamlananın ham maddesini gösterdiği *ipek mendil* dizimi takısız tamlamadır. Ayrıca *mercimek oda, bakla sofa, kepece kulak vb.* bazı deyimler de takısız tamlama biçimindedir (18-20). Hatipoğlu’nun *mercimek oda, bakla sofa, kepece kulak* örnekleri dikkat çekicidir. Zira deyimleşmiş halde bulunan bu yapılarda tamlayan ile tamlanan arasında yine bir benzerlik ilgisi bulunmaktadır. *Mercimek oda, bakla sofa* ile odanın veya

ev girişinin mercimek ve bakla gibi küçük; *kepçe kulak* ile de kulağın kepçe gibi geniş, büyük ve kulak çıkıntısının ön tarafa doğru eğik oluşu ilgileri kurulmuştur. Hatipoğlu'nun benzerlik ilgisi ile kurulmuş *eksiz tamlama* yapılarını deyimleşmiş bazı örneklerde tespit edebildiğini anlamak mümkündür. Mayzel *eksiz tamlama* yapılarında tamlayanın *hayvan veya var olduğu düşünülen canlılar* ve tamlananın *bunların bir özelliğine sahip olan bir canlı* olabileceğini ortaya koymuştu. Hatipoğlu'nun verdiği örnekler, benzerlik ilgisinin bunlarla sınırlı olmadığını, deyimleşmiş bazı yapılarda da bu ilginin bulunduğunu göstermiştir.

1.2. Eksiz tamlama türündeki yapıları kısaltma grubu kabul edenler

Bulak ile Sevinçli ve Özkan *eksiz tamlama* türündeki yapıları *kısaltma grubu* olarak kabul ederler.

Bulak'a göre *demir kapı*, *çelik yürek* gibi eksiz isim tamlaması grupları Türkçede öteden beri var olan asli bir isim tamlaması grubu türü değil, Türkçenin değişim, dönüşüm ve gelişim sürecinde sonradan oluşmuş *kısaltma gruplarıdır*. Bulak, *demir kapı*, *çelik yürek* tamlamalarının *demir(den yapılmış olan) kapı > demir(den) kapı > demir kapı, çelik (gibi) yürek > çelik yürek* şekillerinden kısaltmış olabileceğini düşünür (1293 - 1301).

Sevinçli ve Özkan bu türden yapıları *Takısız Tamlama* başlığı altında ele almışlardır. Onlar takısız tamlama türünün bir kısmının belirtisiz isim tamlaması, edat grubu, bağlama grubu gibi bazı kelime gruplarının kısaltması yoluyla meydana geldiğini belirtirler (31).

1.3. Eksiz tamlama türündeki yapıları Türkçenin yapısına aykırı, yanlış veya yabancı dillerden girmiş yapılar olarak kabul edenler

Ergin, Sevinçli ve Özkan, Zülfikar, Şirin ile Balyemez bu yapıları Türkçenin yapısına aykırı veya yabancı dillerden girmiş olarak kabul ederler.

Ergin *Mardinkapı*, *Edirnekapı*, *Topkapı*, *Mektep Sokak* gibi *iyelik eksiz belirtisiz isim tamlaması* örneklerini şuarsuzca kullanılan yabancı ve yanlış şekiller (359-363); Sevinçli ve Özkan *Pera Palas*, *Deniz Otel*, *Başak Sigorta*, *Şekerbank*, *Tütünbank*, *Demirbank*, *Vakıfbank*, *Sümerbank*, *İlyas Restoran*, *Robert Kolej vb.* kuruluş ve firma isimlerinde bu yapıdaki birleşiklerin yabancı dil kurallarının dilimize tatbik edilmesiyle oluşmuş şekiller (31); Zülfikar, "*Radyo Tek*, *TRT 1*, *Butik Hasan*" gibi örneklerin Avrupa dillerinden Türkçeye tercüme yoluyla girmiş yabancı kalıplar olduğunu (781-789) ifade ederler. Şirin'e göre Eski Türkçe dil devresinden günümüze ulaşan *Orhun Yazıtlarında* görülen *Ötüken Yış*, *Türk bodun*,

Türgiş kağan... gibi örnekler, Soğdça gibi Hint - İran dillerinin etkisiyle ortaya çıkmış olabilir (264). Balyemez de *Eczane Ezgi, Otel Deniz* gibi örnekleri Türk dilinin kurallarına aykırı ve yanlış olarak değerlendirir (228).

1.4. Eksiz tamlama türündeki yapıları sıfat tamlaması olarak kabul edenler

Ergin, Karahan, Karaağaç, Açıkgöz ve Yelten, Ediskun ile Balyemez ham madde - nesne ilgisi taşıyan tamlama yapılarını doğrudan *sıfat tamlaması* olarak kabul etmişlerdir.

Ergin *demir kapı, dolma kalem, altın saat* gibi örnekleri (359-363); Açıkgöz ve Yelten *altın yüzük, gümüş menteşe, bakır çatı* şeklindeki örnekleri (37); Karahan, *demir kapı, cam bardak, mermer köşk, gümüş kemer* gibi tamlamaları (52); Ediskun, *mermer saray, tahta sandık, lastik top* gibi örnekleri (122); Balyemez *demir kapı, cam bardak* gibi örnekleri (228) *sıfat tamlaması* olarak değerlendirirler.

Balyemez *kiraz dudak* örneğini (228); Karaağaç *duvar adam, taş adam, kapı adam* örneklerini (212); Zülfikar da *şeytan adam* (781-789) örneğini *sıfat tamlaması* olarak değerlendirirler. Balyemez, Karaağaç ve Zülfikar tamlayan ve tamlanan unsurlar arasında benzerlik ilgisi bulunan yapıları sıfat tamlaması olarak kabul etmişlerdir.

2. Dîvânu Lugâti't-Türk'te tespit edilen bazı eksiz tamlama örnekleri

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi dil devresine ait *DLT* isimli eserden, Tokyürek ve Pekacar tarafından *Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi* başlıklı makalede tespit edilen örneklerin dışında kalan ve tarafımızca *eksiz tamlama* olarak değerlendirilen bazı yapılara yer verilecektir.

DLT üzerinde yapılan incelemede tespit edilen bazı *eksiz tamlama* yapılarını şöyle sıralamak mümkündür: *badram yér, böñ kişi, bürge kişi, et yér, eyegü yér, kart ér, tōy eşiç, ülker çerig*.

Tespit edilen örneklerde her iki unsurun da isim türünde olduğu görülmektedir. *Eksiz tamlama* olarak değerlendirdiğimiz bu yapıların tamlayan unsurları *badram, böñ, bürge, et, eyegü, kart, tōy* ve *ülker* şeklindedir. Yapının tamlanan unsurları ise *yér, kişi, ér, eşiç* ve *çerig* kelimelerinden oluşmaktadır.

Tespit edilen bu örneklerde (*tōy eşiç* hariç) tamlayan ve tamlanan arasında bir veya birden fazla açıdan benzerlik ilgisi kurulduğu görülmektedir. Benzerlik ilgisi sadece *eksiz tamlama* yapılarında değil, belirtisiz

isim tamlamalarında da görülebilen bir ilgidir. Mevhibe Coşar, bitki ve hayvan isimleriyle kurulan tamlamalarda benzetmenin önemli bir yer tuttuğunu belirtir. Renk, koku gibi benzerlik ilgileriyle kurulmuş belirtisiz isim tamlamalarını sıralar: *kiraz turpu, kan portakalı, altın otu; demir ağacı, taş bademi, ipek çiçeği; pamuk otu, kelebek otu, mum çiçeği...* gibi (25). *Kiraz ve turp, kan ve portakal, altın ve ot* arasında renk bakımından benzerlik ilgisi bulunmaktadır. *Demir ve ağaç, taş ve badem, ipek ve çiçek* arasında sertlik - yumuşaklık bakımından bir benzerlik ilgisi bulunmaktadır. *Pamuk ve ot, kelebek ve ot, mum ve çiçek* arasında da şekil bakımından benzerlik ilgisi bulunmaktadır. Belirtisiz isim tamlaması olduğu aşikâr olan bu yapılar da sıfat tamlamasından söz etmek mümkün değildir.

DLT'de tespit edilen *badram yér, böñ kişi, bürge kişi, et yér, eyegü yér, kart ér* ve *ülker çerig* örneklerinde de tamlayan ve tamlanan unsurlar arasında çeşitli benzerlik ilgileri tespit edilmiştir.

DLT'de bu kelimelerin anlamları ve bunlarla kurulan tamlama yapıları ile bu yapılar da tespit edilen benzerlik ilişkileri şu şekildedir:

1. *Badram* ve *badram yér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

badhram = bayram, sevinç ve eğlence günü. Bk. *bedhrem*. (Oğuzca) beyrem (Atalay IV: 263).

beyrem= Oğuzca. Bunun, sevinç ve eğlence günü demek olan *bedhrem* kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslamıktan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi. Bunu ancak dillerinde ÷ harfini ı yapanlar biliyor (Atalay III: 176).

Bayram kelimesi için *badram* kelimesine gönderme yapan Dankoff, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgileri *Compendium of The Turkic Dialects (Diwân Luyât at-Türk)* adlı eserinin 2. ve 3. cildinde şu şekilde izah eder:

badram: İnsanlar arasında sevinç ve kahkaha [*surūr*] ~ bayram “festival” [*îd*] (Oğuz); *badram yér* [*ard nazıha*] (Dankoff, III, 63).

badram: Şenlik, bayram. Oğuzca. Bunun sevilen bir ifade olan *badram* “sevinç, eğlence” kelimesinden türediğini düşünüyorum; çünkü bir bayram günü aynı zamanda zevk ve eğlence günüdür. İslamiyetten önce Türklerde özel bayram günleri yoktu, dolayısıyla bunu anlatmak için bir kelimeye ihtiyaç duyuldu. Eğer böylesi bir kelimeye sahip olsalardı bunu bütün Türkler kullanırdı; ancak *bayram* kelimesi yalnızca kendi lehçelerinde zel'i /z/ ye /y/ yapanlar tarafından bu anlamıyla kullanılır.” (Dankoff II: 241)

bağram: halk arasında sevinç ve gülüşme. Bir yer çiçek ve tomurcuklarla süslenmişse oraya *bağram yi.r* denir; yani gezinti yeridir. Bunun aslının ne olduğunu bilmiyorum; çünkü bunu Farsların ağzından duydum. Ancak Oğuzlar bayram gününü *bayram* diye adlandırdılar; o da sevinç ve gezme günüdür. Onların âdeti üzere, zel harfi /d/, ye'ye dönüşmüştür. Bu, kurala göre tam da doğru kelimedir (Ercilasun ve Akkoyunlu 211).

bağram: Halk arasında gülme ve sevinme. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman *bağram yér* 'nezih yer' (*arđ nazihá*) denir. Bu kelimenin kökeninin hangi millet olduğunu bilmiyorum; çünkü bunu Farslardan da işittim. Bununla birlikte Oğuzlar bayram gününe (*yawm al-îd*) *bayram* derler ki sevinç ve eğlence günüdür. Oğuzlar her zamanki gibi /z/ ünsüzünü /y/ye çevirmişlerdir. Şayet böyleyse bu, aynı kelimenin söyleniş biçimindeki farklılıklardan ibarettir. (Kaçalın 97).

Bayram kelimesi *DLT*'de bunun dışında bir de bir dörtlükte geçmektedir:

yigitlerig işlatu / yığaç yemiş ırgatu

kolan keyik awlatu / *bedhrem* kılıp awnalım (Atalay 263).

"Gençleri çalıştırarak, meyve toplatarak, kolan ve geyik avlatarak bayram yapıp avunalım" (Atalay 263).

Bađram kelimesini Farslardan işittiğini söyleyen Kaşgarlı Mahmud'un bu ifadesi üzerine kelimenin etimolojisi hakkında bir bildiri sunan Argunşah ve Güner, *bayram* kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu belirtirler. Ayrıca kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle Altay dillerinde yalnız *bayram*, *bayge*, *bayır*, *bay*, *pay* vb. biçimlerinin bulunduğunu, kelimenin Ana Altayca ortak **băya* "mutluluk, neşe" kökünden +rA-m ekleriyle türediğini ifade ederler. Kaşgarlı Mahmud'un *bağram* şeklindeki kaydının Farsça ile ilgisi olmadığını söylerler. Argunşah ve Güner'e göre Kaşgarlı Mahmud, Oğuz olmayan Türklerden tespit ettiği *bayram* kelimesini, Oğuzlarda *bayram* olarak kullanıldığını bildiği için, *bağram* biçiminde kaydetmiş olabilir. Yani, kelimenin aslının /z/ > /y/ değişmesi kuralı çerçevesinde *bağram* olduğunu düşünmüş olabilir. Argunşah ve Güner, bu kelimenin Türkçede *bayram* olduğunu, Kaşgarlı Mahmud'un mukayese yoluyla bunu *bağram*'a çevirdiğini belirtirler (Argunşah ve Güner 6).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT*'de *badram/bayram* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde kelime *bayram* şeklindedir (Argunşah ve Güner 2-3).

Neticede Kaşgarlı Mahmud, Oğuzcada varlığını bildiği *bayram* kelimesini, diğer Türk kavimlerinin dilinde /d/ > /y/ değişimi yaşanmadığını bilmesinden dolayı bu şekilde kaydetmiş olabilir.

Konumuzla ilgili olan kısım, *DLT*'de *bağram yér* şeklinde geçen tamlama yapısıdır. Kaşgarlı Mahmud, kelimenin Arapça karşılığını *arđ nazih* “nezih yer” şeklinde açıklar. Ancak *bağram* veya *bayram* kelimesinin “nezih” anlamında sıfatlaşmış karşılığına hiçbir dil devresinde tesadüf edilememiştir. Bugün *bayram yeri* ifadesi “bayram günlerinde çocuklar için kurulan açık eğlence yeri” anlamındadır (<https://sozluk.gov.tr/>). *DLT*'de de “Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman oraya *bağram yér* denilir.” ifadesinden anlaşıldığı üzere *bayram yeri* ile *bağram yér* arasında bir ilgi bulunmaktadır. Ancak *bayram yeri* bayram günlerinde kurulurken, *bağram yér*, bayramın kendisinden bağımsız, tamamen bayramın yarattığı gülme, sevinç ve huzurla bağlantılıdır. *Bađram* ve *bağram yér* kelimeleri arasında *badram* kelimesinin “halk arasında gülme ve sevinme” anlamı ile herhangi bir *yer*'in çiçeklerle bezenmesi, ışıklarla donanmasının insanda yarattığı huzur neticesinde ortaya çıkan duygu-durumuna dayalı bir ilginin bulunduğu açıktır. *Bayram yeri* tamlamasında nasıl tamlayan ve tamlanan birer isimse, *bağram yér* tamlamasında da aynı durum söz konusudur. Ancak *bayram yeri* tamlamasında bir benzerlik ilgisi bulunmamaktadır. *Bayram yeri* tamlamasının gerçek anlamından uzaklaşıp mecazi olarak kullanımını ele aldığımızda ise yine bir benzerlik ilgisiyle karşılaşırız. “*Ortalık bayram yerine döndü.*” şeklinde bir cümlede, bayram yerinin gerçek bir bayram günüyle ilgisi bulunmamaktadır. Ama kastedilen bayrama benzeyen, sevinç, neşe gibi duyguların yaşandığı bir ortamdır. *Bađram yér* ile *bayram yerinin* mecazi anlam bakımından ortaklığı daha fazla görülmektedir. Sadece biri *belirtisiz*, diğer ise *eksiz tamlama* yapısındadır.

2. *Böğ* ve *böğ kişi* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

böng: **böng kişi** = iri yarı, yoğun, obur kişi. Bunun aslı *şebeng*'tir, kısaltılmıştır, demirden yapılmış baston, cop anlamındadır (Atalay III: 354).

böng etti = ağır bir şey yere düşerek ses verdi (Atalay III: 354-355).

böğ kişi (*ca'ôari*, ‘*abl*) iri, kaba; **böğ** sabağ, demir çubuk [mirzabba]; yansıma: ağır bir şeyin yere düşmesi (Dankoff III: 79).

(böğ) böğ kişi: iri ve kaba adam. *böğ*, *şebin*'den kısaltılmıştır. Bu da demir çubuktur (Ercilasun ve Akkoyunlu 491).

(böğ) böğ etti: ağır bir şeyin yere düşünce çıkardığı ses (Ercilasun ve Akkoyunlu 491).

böh: Sabağ (?) demir çubuk (*mirzabba*) kelimesinin kısaltmasıdır. *böh etti* Ağır bir şey yere düşüp pat (veya güm) diye ses çıkardı. **böh kişi:** İri ve kaba (*ca 'ôari, 'abl*) adam. (Kaçalın 129).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT* de *böh* kelimesi bulunmamaktadır. Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde de kelimeye tesadüf edilememiştir.

Dilin en temel vasıflarından biri insanlar arasında iletişimi sağlamaktır. Ancak bu iletişimi sağlarken kullandığımız kelimelerin ortaya çıkış nedenlerini çoğunlukla bilmeyiz. Bazı kelimelerin ortaya çıkışı ise canlı veya cansız varlıklara ait seslerin taklidine dayanır. Bu nedensellik ve nedensizlik konusu Antik Yunan'da gramer çalışmalarının doğuşuna dahi sebebiyet vermiştir. Kelimelerin doğada kendiliğinden var olduğuna inananlar ve insanlar tarafından uzlaş sonucunda kelimelere karar verildiğini düşünenler arasındaki tartışmalar yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Lions bu konuyla ilgili olarak “Belli bir kurumun doğal olduğunu söylemek, kaynağının insanın kendisi dışında, sonsuz ve değişmez ilkelerde bulunduğu (bu nedenle dokunulmaz olduğu) anlamına geliyordu. Uzlaşım olduğunu söylemek, salt alışkanlık ve geleneğin bir sonucu olduğunu söylemektir. Örtülü bir anlaşmanın ya da topluluk üyeleri arasındaki bir ‘toplumsal sözleşmenin’ sonucu olduğunu söylemektir. İnsanlarca yapıldığı için yine insanların bozabileceği bir yapıydı bu.” der (13). *Böh* kelimesinde bir nedensellik bulunması ihtimali yüksektir. Zira Kaşgarlı Mahmud, bir taraftan kelimenin isim olarak manasını vermeye gayret ederken, diğer taraftan o ismin ait olduğu nesneye dayalı ses ile kurulu bir birleşik fiil grubuna da yer vermiştir: *böh etti*.

Banguoğlu yansıma sesleri, *yansılama* terimini kullanarak “tabiat seslerini tasvir veya kabataslak taklit ederek meydana gelmiş ses toplulukları” şeklinde tanımlar (402). Banguoğlu'na göre; “Bu basit ve uzatılmış kök kelimeler taban olmak üzere yansımalar üretim ve birleşim yollarıyla kelime dağarcığımızı geniş ölçüde ve pek renkli kelimeler sağlamışlardır. Yansılama kökleri isim tabanları teşkil ettiklerine göre onlardan isme ek isim ve isme ek fiil ekleriyle yapılmış isimler ve fiiller olmalıdır. Gerçi öbür isim kökleri gibi yansımalara da herhangi bir yapım eki gelmesi mümkündür. Nitekim onlar her türlü birleşik kelime yapımına da girerler: *fırıl-da-k, pat-tadak, çat-la-k, çatır-tı, gümbür-de-mek...vb.*” (407).

Böh kelimesiyle ilgili olarak mevcut verilerden hareketle kelimenin *DLT*'de “şaban (?), demir çubuk” anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. *DLT*'de ayrıca *böh etti* “Ağır bir şey yere düşüp pat (veya güm) diye ses çıkardı.” örneği de bulunmaktadır. *EDPT*'de *böh* şeklinde bir isme tesadüf edilememiştir. Daha sonraki dil devrelerinde de *böh* kelimesinin isim ve

sıfat göreviyle kullanıma rastlanamamıştır. Ancak kelimenin *DLT*'deki anlamından hareketle demir çubuk gibi ağır bir nesnenin çıkardığı sesin taklidine dayalı bir isim olma ihtimali bulunabilir. *DLT*'de isim olan *böğ* ile yine bir isim olan *kişi* arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur. Yani ağır bir nesnenin çıkardığı sesin kaba, şiddetli bir ses olması ile iri ve kaba adama *böğ kişi* denmiş olabilir. *Böğ kişi* “kaba adam” anlamına gelmekle beraber bu durum, yapının kuruluşu itibariyle ilk ismin sıfat taklidi yapmasından kaynaklıdır. *Böğ* ve *kişi* arasında sesin kabalığı ve insanın kabalığı bakımından bir benzerlik ilgisi kurulmuştur.

3. Bürge ve bürge kişi kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

bürge: Pire. Bir yerde durmayan, zevzek, taşkın kimseye *bürge kişi* denir (Atalay I: 427).

bürgä: Pire; **bürge kişi:** Taşkın, hafif zekâlı kişi (Dankoff III: 83).

bürge: pire. Taşkın ve hafif adam ona benzetilerek *bürge kişi* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu 185).

bürge: Pire (*burğūâ*). İhtiyatsız (*tayyās*) adama da pireye benzetilerek *bürge kişi* denir (Kaçalın 139).

Pire anlamına gelen *bürge* isminin *bürgelen-* şekli de *DLT*'de görülmektedir:

bürgelendi: “Er bürgelendi = adam öfkesinden pire gibi sıçradı, pirelendi”, (bürgelenür – bürgelenmek) (Atalay III: 202).

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri: Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı, Çağatay Türkçesi: *bürge*; Eski Osmanlı, Orta Oğuz Türkçesi: *büre*; Orta Kıpçak: *bürçe* [Leksika, 182] (Besli 28). *Codex Cumanicus* 108/33'te Latince karşılık olarak *pulices* verilmiştir (Karahan 1847).

bürge “pire; pireler takımından, insanın ve bazı hayvanların kanını emerek yaşayan, iyi sıçradığı için kolay yakalanamayan, küçük, asalak böcek (Pulex)” (<https://sozluk.gov.tr>).

Ataman'a göre somut anlamdaki kelime ya da kelime grubu, herhangi bir ayırt edici dil bilgisel işaretleyici almadan anlam bakımından zamanla soyuta evrilebilir. Türk dilinde somut kavramların sayısı, soyut kavramlara kıyasla daha çok olsa da soyutlama örnekleri de bir hayli fazladır. Ataman'a göre *DLT*'de geçen *bürge* kelimesi, kişinin bir yerde durmadığına gönderme yapmak amacıyla kullanılmış ve soyutlama yapılmıştır (62).

“Pire” anlamına gelen *bürge* ile ihtiyatsız adama pireye benzetilerek *bürge kişi* denilmesi de pirenin çok hızlı hareketiyle, bu özelliğe sahip kişiler arasında kurulmuş benzerlik ilgisine dayalı olmalıdır. Burada da benzerlik ilgisi doğrudan Kaşgarlı Mahmut tarafından kurulmuştur. Yine bu benzerlik dolayısıyla ortaya çıkan anlam “ihtiyatsız adam” şeklindedir. Ancak *bürge* kelimesinin Türk dilinin hiçbir devresinde sıfat göreviyle kullanımına rastlanılmamıştır. *Bürge* ile *kişi* arasında tarz bakımından bir benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu örnekte de *eksiz tamlama* yapısı görülmektedir.

4. *Et* ve *et yér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

et: Et. **et yer** = yumuşak yer, yumuşak toprak (Atalay I: 35).

ät: Et [lahm]. **ät yer:** yumuşak yer [sahl] (Dankoff III: 28-29).

et: et. **et yi.r:** Yumuşak toprağa *et yi.r* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 15).

“**et:** Et (*lahm*). Yumuşak yer, yumuşak toprak anlamında *et yér* denir” (Kaçalın 183).

Et kelimesi Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB* ve döneme ait *KT* de *et* (Ar. *lahm*) şeklinde geçmektedir.

mUsUlman karıştı için *et* yişür

tükel inçke tegdi bu kafir yatır

“*Müslümanlar karıştı, birbirlerinin etlerini yiyorlar; kâfirlerse tam bir huzur içinde yaşıyorlar*” (K.B. 6481)

“....kamuğdın yeyür siz *etni* tâze...” (Ata 349).

“....tegmägäy tañrı hoşnüdlükña *ätläri* ap ymä kanları....” (Ünlü 53).

AH'de ise *et* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde de kelime *et* şeklinde “et” anlamında görülmektedir (EDPT 33).

“Et” anlamındaki *et* kelimesinin “yumuşak” şeklinde anlamına hiçbir dil devresinde tesadüf edilememiştir. Burada *et* ile *etin* yumuşaklığı dolayısıyla yumuşak toprağa *et yér* dendiği açıktır. Yumuşak toprağa *et yér* denmesi de yine ismin öne çıkarılmak istenen bir özelliği ile tamlanan isim arasında kurulan benzerlik ilgisi neticesinde oluşmuştur. *Et* ve *yér* arasında yumuşaklık bakımından benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu örnekte de *eksiz tamlama* yapısı bulunmaktadır.

5. *Eyegü* ve *eyegü yér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

eyegü: Her hayvanın eyeğisi, eye kemiği, kaburga, çadırın yanı (Atalay, IV: 14). Dağın ortasında bulunan yere *eyegü yér* denir; çünkü orası yokuştur (Atalay, I: 137).

äyägü: Kaburga [*dil*']. (Hayvan veya çadır). Dağın yan tarafına *äyägü yér* denir [*şa 'ūd*] (Dankoff, III: 31).

eye.gü: Kaburga. Çadırın kaburgalarına da *eye.gü* denir. Dağın ortasındaki yokuşa benzeyen kısma da *eye.gü yi.r* denir (Ercilasun ve Akkoynlu 70).

eyegü: Kaburga (*dil*'). Dağın ortasındaki yokuş (*şa 'ūd*) gibi olan yere *eyegü yér* denir." (Kaçalın 186).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT*'de *eyegü* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde kelime "kaburga, eyeği, pehlu kemikleri" anlamlarıyla ve *eyegü* şeklindedir.

Eyegü kelime ile ilgili *EDPD*'de verilen bilgi, kelimenin anatomik bir terim olarak "kaburga" karşılığında kullanıldığı, metaforik olarak da "çadırın kaburgası" anlamına geldiği şeklindedir. Clauson, kelimenin Eski Uygur Türkçesinde de "kaburga" anlamında vücudun bölümlerinin aktarıldığı bir listede geçtiğini belirtir (*EDPT* 272).

DLT'de yukarıda verilen anlamlarla geçen *eyegü* kelimesi, *TS*'de *eyeğü* / *iyegü* biçiminde geçer ve "kaburga kemiği" anlamı taşır (1996, III: 1579).

Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerinden Tarama Sözlüğü'ne Katkılar: Organ Adları başlıklı çalışmada Doğan, kelimeyi *eyegi* biçiminde "eğe kemiklerinin oluşturduğu kafes, kaburga kemiği" anlamında *CN'de* beş; *KHT* isimli eserde altı kere tanımlar (Doğan 253).

GTS'de *kaburga* kelimesi "eğe kemiklerinin oluşturduğu kafes" anlamındadır (<https://sozluk.gov.tr>). *Eyegü* kelimesinin anlamı hemen hemen tüm metinlerde "kaburga ve kaburga kemiği" şeklindedir. Göğüs kafesinin etrafını saran bu kemik, yapısı itibarıyla eğridir. "Kaburga" anlamındaki *eyegü* ile "dağın ortasındaki yokuşun *eyegü yér* şeklinde bir dizilim oluşturması, aradaki metaforik ilgiden kaynaklanmaktadır. Yani yokuş yer, kaburgaya benzetilmiştir. *Eyegü* ve *yér* arasında maddenin şekli bakımından benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu kelime grubu da benzerlik ilgisine dayalı *eksiz tamlama* yapısındadır.

6. *Ƙart* ve *Ƙart ér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

Ƙart: Yara. Bundan alınarak huysuz kişiye **Ƙart er** denir (Atalay I: 342).

Ƙart: Yara. [qarh] Huysuz kişiye **Ƙart ér** [sakis al-huluk] denir (Dan-koff, III: 131).

Ƙart: Yara. Bundan alınarak huysuz tabiatlı adama **Ƙart er** denir (Er-cilasun ve Akkoyunlu, 148).

Ƙart: Yara (*Ƙarh*). Bundan alınarak huysuz (*şakis al-huluk*) adama **Ƙart ér** denir. (Kaçalın 232).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB* ve *AH*'de bu kelime bulunmamaktadır. Döneme ait *KT*'den *TİEM* 73 numarada kayıtlı olan nüsha üzerinde doktora tezi hazırlayan Kök'ün çalışmasında “yara” anlamında *Ƙart* kelimesi görülmektedir:

“anlar üzä anıı içinde kim ätöz ätöz birlä köz köz birlä burun burun birlä kulağ kulağ birlä tiş tiş birlä **Ƙart** başka täñäşmäk” (Kök 80).

Uygur dil devresi metinlerinde de kelime “yara” karşılığında kullanılmıştır (EDPT 647).

Ƙart kelimesi DLT'de Kaşgarlı Mahmud tarafından “yara” anlamıyla verilmiş ve “bundan alınarak huysuz kişiye *Ƙart er* denilir.” demek suretiyle *Ƙart* ve *Ƙart er* arasındaki benzerlik ilgisini doğrudan kendisi kurmuştur. Karahanlı dil devresi metinlerine kadar olan metinlerde *Ƙart* kelimesi “huysuz” anlamında tanıklanmamıştır. Ancak Harezmi ve Kıpçak sahaslarında *Ƙart* kelimesinin *kişi* kelimesiyle beraber “yaşlı adam” şeklinde bir kullanımı söz konusudur. Osmanlı Türkçesi metinlerinden sadece birinde *Ƙart* “yaşlı adam” anlamında tespit edilmiştir (EDPT 647). Çağatay sahasında kelimenin “Gine kurdunun ciltte yarattığı iltihap” anlamı dışında “ihtiyar” anlamı da kaydedilmiştir (EDPT 647). Ortaya çıkan bu ikinci anlamın da huysuz insan ve yaşlılık arasında zamanla kurulan bir ilgiye dayalı olması söz konusu olabilir.

Ƙart “yara” kelimesi *KB*'de de “baş” şeklinde tanıklanan bir kelimedir. *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri* üzerine doktora çalışması bulunan Esra İltir, *baş kıl-*, *baş bol-* ve *başla-* fiillerini izah ederken “Somut bir yarayı ifade eden *baş* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak soyut bir yara “üzüntü, keder” anlamı kazanmıştır. Psikolojik olarak acı veren bir sıkıntı fiziksel açıdan acı veren bir yaraya benzetilmiştir.” der (İltir 283). Yani yara ile psikolojik durum arasında bir ilgi kurar. Tabii huysuzlukla yara arasında daha farklı bir ilgi bulunmaktadır. Yara, vücudun tabii

durumuna aykırı olarak varlığını sürdüren, bazen iyileşmekte inat eden bir yapıya sahip olduğundan bütün bu özellikleri ile huysuz bir insana benzetilmiş olabilir. Dolayısıyla “huysuz adam” *kart ér* şeklinde bir dizilimde ortaya çıkmış olabilir. *Kart* ve *ér* kelimeleri arasında huy bakımından bir benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu örnekte de *eksiz tamlama* yapısı bulunmaktadır.

7. *Ülker* ve *ülker çerig* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

ülker: Ülker. Savaşta *ülker çerig* denilen bir kurnazlık vardır: Askerler her yandan bölük bölük toplanır; birisi ilerleyince ötekiler de ona uyar. Bu hile ile yenilme işi az olur (Atalay I: 95).

ülkär: “Ülker” [turayyā]. yılduz. **ü. çerig:** savaş taktiği (Dankoff III: 59).

ülker: Ülker yıldızı. **ülker çerig:** Savaşta *ülker çerig* denilen bir oyun vardır. Bu oyunda askerler bölükler halinde ayrılır. İlk bölük hücum ettikten sonra diğer bölükler sırasıyla onu takip ederler. Bu hileyi yapan çok nadir yenilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 46).

ülker: Ülker yıldızı (*aâ-âurayyā*). Savaşta *ülker çerig* denen bir saldırı taktiği vardır. Askerler her yandan bölüklere ayrılır. Bir bölük saldırıya geçince ötekiler onun yanından gelir. Bu taktikle yenilgi çok seyrek olur (Kaçalın 541).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*'de *ülker* kelimesi “ülker yıldızı” anlamındadır:

yana kördi *ülker* saVılmış başı

toğardın çağan kıpmış örlep tuşı

“Tekrar baktı, Ülker yıldızının başı ufka kaymış, karşısında doğrudan Akrep kalkıp yükselmişti.” (KB 4889)

AH ve döneme ait *KT*'de *ülker* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde kelime “Ülker yıldızı” anlamlarıyla ve *ülker*, *ürger*, *ürker* şekillerindedir (EDPT 143).

DLT'de *çerig* için şu açıklama yapılmıştır: **çerig:** Savaş düzenindeki saf, sıra. Atasözü: alp *çerigde* bilge torigde. Anlamı şudur: Yiğit, savaşın şiddetlendiği günde denenir, bilge kişi ise mecliste denenir. *DLT*'de **çerig** sözcüğünün bir başka anlamı daha madde başı yapılmıştır: “Oğuzcada her şeyin karşı tarafı ve her şeyin zamanı.” olarak tanımlanmıştır (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014, s. 167). *DLT*'de **çer** kelimesi de madde başı yapılmış ve şu anlamlar verilmiştir: “1. Oğuzcada vakit. 2. Oğuzcada bir şeyin karşı

tarafı: *anuy evi bu çerlikde* (Onun evi bu şeyin karşısındadır). Buradan *çerig*, savaşı iki tarafa verilen addır. Çünkü onlar, karşı karşıyadırlar” (Akkoyunlu ve Ercilasun 141).

EDPT’de *çerig* kelimesi için “savaş için hazırlanan asker” tanımını verilmektedir (EDPT 428-429).

“Türkçe adı Ülker, Arapça adı Süreyyâ olan bu yıldız, ilm-i nücûma göre içinde yer alan yıldızlar öküz (boğa) şeklini meydana getirdiğinden Sevr adıyla anılan burcun sırt/hörgüç kısmında iki sıra halinde dizilmiş altı veya yedi yıldızdan meydana gelen açık bir kümedir. Gökyüzündeki dizilişinden hareketle parıldayan bir tabağa sıralanmış yiyeceklerin görünümü de Süreyyâ’ya benzetilmiştir.” (Uzun 162-164). İsmi pek çok mitolojide geçen ve şairlerin şiirlerinde çok farklı mazmunlara konu olan bu yıldız *DLT*’de “savaş düzenindeki saf, sıra” anlamına gelen *çerig* ismiyle bir tamlama oluşturmuştur. Tamlamanın izahı “Savaşta *ülker çerig* denen bir saldırı taktiği vardır. Askerler her yandan bölüklere ayrılır. Bir bölük saldırıya geçince ötekiler onun yanından gelir. Bu taktikle yenilgi çok seyrek olur.” şeklindedir (Kaçalın 541). Burada da askerlerin dizilişi ile yıldız kümesinin görüntüsü arasında şeklen bir benzerlik ilgisi kurulduğu muhakkaktır. Bu örnekte de benzerlik ilgisine dayalı bir *eksiz tamlama* yapısı görülmektedir.

8. *Töy* ve *töy eşiç* kelimeleri hakkında *DLT*’de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

töy: Çanak yapılan çamur. Bu sözden alınarak çömleğe de *töy aşiç* denir (Atalay III: 141-142).

töy: Seramik kili [*tîn al-xazaf*]. t. eşiç [*qidr al-xazaf*] (Dankoff III: 196).

to.y: Seramik çamuru. Bundan, pişmiş topraktan yapılan tencereye *to.y eşiç* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 405).

töy: Çanak yapılan çamur (*tîn al-ħazaf*). Bu sözden alınarak çömleğe (*qidr al-ħazaf*) de *töy eşiç* denir (Kaçalın 491).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT*’de “kil, çamur” anlamlarına gelen *toy* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde de kelime bu anlamlarıyla tanıklanmamıştır (EDPT 567).

eşiç kelimesi *EDPT*’de “toprak tencere” anlamıyla verilmiştir. Bu dist Uygur metinlerinde *eşiçteki teg* “tenceredeki gibi” örneğini veren Clauson, kelimeyi bu anlamlarıyla Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dil devrelerine ait metinlerde de tanıklamıştır (EDPT 257).

Tōy kelimesinin anlamı “çanak yapılan çamur”dur. Bu sözden alınarak çömlek için *tōy éşiç* şeklinde bir tamlama oluşturulmuştur. Bu dizilimde tamlanan unsur olan *éşiç* kelimesi “çömlek”(EDPT 567) anlamındadır. “Kil çömlek” anlamını verebileceğimiz bu kelime grubunda tamlanan unsurun yapıldığı, imal edildiği malzeme, tamlayan unsurun kendisidir. *Demir kapı, tahta sandalye...* örneklerindeki ham madde - nesne ilgisi bu yapıda da kendisini göstermektedir. Bu örnekte de tamlayan sıfat taklidi yapabilme kabiliyetine sahip bir isimdir. Tamlayan ve tamlanan yapılarının her ikisinin de eksiz biçimde bağlandığı *eksiz tamlama* yapısı bu örnekte de görülmektedir.

Sonuç

1. *DLT*’de toplam sekiz adet *eksiz tamlama* olarak değerlendirebileceğimiz yapı tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklerin yedisinde tamlayan ve tamlananın birer isim olması ve her iki unsur arasında metaforik bir benzerlik ilgisinin bulunması, bu yapıların *eksiz tamlama* olarak değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Zira *badram, bürge, böñ, et, eyegü, kart* ve *ülker* kelimeleri birer isimdir ve oluşturulan tamlamada tamlayan kısmı oluşturan bu isimlerin isim olarak taşıdıkları anlam ile tamlanan olarak getirilen *kişi, yér, ér* ve *çerig* kelimelerinin arasında bir benzerlik ilgisi kurulduğu açıktır. Kurulan bu benzerlik ilgisinde isim olduğu açık olan tamlayanın (*kart* örneği hariç) daha sonraki dönemlerde de sıfatlaştığı herhangi bir örneğe tesadüf edilememiştir. Ancak *kart* örneği yukarıda da izah edildiği gibi Karahanlı dil devresine kadar bu devre de dâhil olmak üzere hep “yara” anlamında kullanılmış, Harezmi Türkçesi dil devresinden itibaren kelimenin “yaşlı, eski” anlamları tanıklanabilmiştir. Ancak kurulan tamlama yapısı tamamen Kaşgarlı Mahmud’un “yara” anlamındaki *kart* kelimesine dayalı olarak verdiği bir anlamdır. Zira bu dil devresinde kelimenin “yaşlı, eski” anlamları tanıklanmamaktadır (EDPT 647).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Mayzel’in *eşek oğlan, aslan asker...* gibi ilk unsurun hayvan veya var olduğu düşünülen canlılar, ikinci unsurun bunların bir özelliğine benzerlik ilgisiyle sahip olanı ifade ettiği biçimlere *badram, belin, bürge, et, eyegü, kart, ülker* gibi isimler de ilave olmuştur. Yani yapının sadece hayvan veya var olduğu düşünülen canlılarla değil, *DLT*’de bunların dışında kalan isimlerle de oluşturulabildiği görülmüştür.

Vecihe Hatipoğlu’nun *mercimek oda, bakla sofa, kepçe kulak* şeklinde *eksiz tamlama* olarak belirlediği deyimlerin dışında, *DLT*’de deyim olmayan yapıların da varlığı tespit edilmiştir.

DLT’de tespit edilmiş olan örneklerle, Mevhibe Coşar’ın belirtisiz isim tamlamalarında hayvan ve bitki isimleriyle tespit ettiği benzerlik ilgisinin, *eksiz tamlama* yapılarında çeşitli somut isimlerle de kurulabildiği görülmüştür.

Tespit edilen örneklerde duygu durumu, tarz, sertlik-yumuşaklık, tamlayan unsurun şekil ve yapısı ve huy bakımlarından tamlayan ile tamlanan arasında daha çok metaforlara dayalı bir benzerlik ilgisi kurulduğu ortaya konulmuştur.

2. Tespit edilen diğer örneklerden farklı olarak *tōy eşiç* tamlama yapısında ham madde ile bu ham maddeden yapılan nesne ilgisi bulunmaktadır. *Tōy* kelimesinin “kil, çamur”, *eşiç* kelimesinin de “çömlek” anlamı bulunmaktadır (EDPT 567). Bu tarz yapılar üzerinde tartışmalar devam etmekle beraber, her iki unsurun da isim olduğu bu yapıları da *eksiz tamlama* olarak kabul etmek mümkündür.

KISALTMALAR

AH: Atebetü'l-Hakayık

CN: Cerrah-nâme

DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk*

EDPT: *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*.

GTS: Güncel Türkçe Sözlük

KB: Kutadgu Bilig

KHT: Kitâb-ı Hulasâ-yı Tıbb

KT: Kur'an Tercümeleri

TİEM: Türk ve İslam Eserleri Müzesi

TS: Tarama Sözlüğü

KAYNAKLAR

- Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.
- Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig III İndeks*. Hazırlayan Kemal Eraslan vd., Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1979.
- Arat, Reşid Rahmeti. (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Argunşah, Mustafa, ve Galip Güner. “Divanü Lügati't-Türk'te Geçen *badram ~ bayram* Kelimesinin Etimolojisi Üzerine.” *Uluslararası Doğumunun 1000. Yıl Dönümünde Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu - Çin Halk Cumhuriyeti Merkezî Milliyetler Üniversitesi, 24-27 Kasım 2008, Pekin, ss. 1-9.
- Atalay, Besim. *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk Cilt I, II, III, IV*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Ataman, Hanife Alkan. “Bahşayış Lügati'nde Soyutlamalar.” *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 18, no. 1, 2023, ss. 59-68.

- Aydemir, Adem. "Divanü Lûgati't-Türk'e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, no. 3/3, 2014, ss. 14-36.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Balyemez, Sedat. *Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar*. Pegem Akademi Yayınları, 2016.
- Besli, Ertan. *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. 2010. İstanbul Ü, Doktora tezi.
- Bulak, Şahap. "Türkiye Türkçesinde Varlığı Tartışılan Bir Kelime Grubu: Eksiz İsim Tamlaması Grubu." *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, c. 8, no. 57, 2022, ss. 1291-1303.
- Clauson, Sir Gerard *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. At the Clarendon Press, 1972.
- Coşar, Mevhibe. *Türkçede İsim Tamlamalarının Tasnifi*. 1993. İstanbul Ü, Yüksek lisans tezi.
- Dankoff, Robert, ve Kelly James. *Mahmut el-Kâşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luğât at-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly, Part II, III, Harvard University Press, 1985.
- Demir, Celal. "Türkiye Türkçesi Gramerlerinde İsim Tamlaması Sorunu ve Bir Tasnif Denemesi." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, c. VII, no. 1, 2007, ss. 27-54.
- Demir, Nurettin, ve Emine Yılmaz. *Türk Dili*. Grafiker Yayınları, 2003.
- Doğan, Ahmet Turan. "Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerinden Tarama Sözlüğü'ne Katkılar: Organ Adları." *VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 22-27 Mayıs 2017, ss. 223-262.
- Ediskun, Haydar. *Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi, 2010.
- Emre, Ahmet Cevat. *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*. Devlet Matbaası, 1931.
- Ercilasun, Ahmet Bican, ve Ziyat Akkoyunlu. *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayinevi 785, 1962.
- Hatiboğlu, Vecihe. *Türkçenin Sözdizimi*. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- İlter, Esra. *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fülleri*. 2019. Hacettepe Ü, Doktora tezi.
- İnan, Abdülkadir. "Türk Dilinde İzafet." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, c. 6, 1958, ss. 279-313.
- Kaçalın, Mustafa Sinan. *Dîvânu Lugâti't-Türk (Türk Dilleri Derlemesi)*. Hazırlayan Mehmet Ölmez, Kabcacı Yayıncılık, 2021.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Söz Dizimi*. Kesit Yayınları, 2011.

- Karahan, Akartürk. "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları." *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 8/1, Winter 2013, ss. 1839-1865.
- Karahan, Leyla. *Türkçede Söz Dizimi*. Akçağ Yayınları, 2006.
- Kerimoğlu, Caner. "Takısız Ad Tamlaması Tartışması ve Tür – Öbek İlişkisi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2011, ss. 1442-1456.
- Lyons John. *Kuramsal Dilbilime Giriş*. Çeviren Ahmet Kocaman, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- Mayzel S. S. "Türk Dilinde İzafet". Çeviren Abdülkadir İnan, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1957 ss. 279-313.
- Sevinçli, Veysi, ve Mustafa Özkan. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Ak Yayınları, 2012.
- Tarama Sözlüğü. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, C.I-VI, 1996.
- Tokyürek, Hacer, ve Çetin Pekacar. "Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi." *Dil Araştırmaları*, c. 15, no. 15, 2014, ss. 9-38.
- Şirin User, Hatice "Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler." *bilig*, no. 60, 2012, ss. 257-272.
- Uzun, Mustafa İsmet." Süreyyâ." *TDV İslâm Ansiklopedisi* c. 38, TDV Yayınları, 2019, ss. 449-453.
- Yelten, Muhammed, ve Halil Açıkgöz. *Kelime Grupları*. Doğu Kütüphanesi, 2005.
- Zülfikar, Hamza "Takısız Ad Tamlaması Sorunu." *Türk Dili*, no. 523, 1995, ss. 781-788.

İnternet Kaynakları

(<https://sozluk.gov.tr/>).

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.